

Sporen van een 15de-eeuws atelier voor pelgrimsdevotionalia te Geraardsbergen (prov. Oost-Vlaanderen)

Luk Beekmans & Etienne Borremans¹

1 Inleiding

Bij een noodopgraving in de achtertuin van de voormalige Sint-Adriaanschouwburg aan de Steenstraat te Geraardsbergen, ontdekte de Werkgroep Archeologie Geraardsbergen in 1994 een reeks archaeologica die in verband kunnen worden gebracht met een 15de-eeuws gietatelier. De samenstelling van het vondstenpakket, met onder andere een gietmal voor bedevaartsinsignes, laat toe om deze voorwerpen tevens te identificeren als sporen van een atelier waar lokale bedevaartsouvenirs werden vervaardigd.

Deze vondst is voor Geraardsbergen een belangrijk gegeven. De plaatselijke Sint-Adriaans abdij was tijdens de late middeleeuwen immers een Europees vermaarde bedevaartsplaats waar vele tienduizenden pelgrims de relieken van Sint-Adriaan kwamen vereren. Vooral na 1425 moet dit bedevaartsoord een grote ontplooiing hebben gekend. Men smeekte er bescherming af tegen de plotselinge dood of tegen de pest, in bepaalde gevallen was de bedevaart zelfs een opgelegde of boete-bedevaart. Tijdens de 15de en 16de eeuw kochten de bedevaarders er, volgens de gewoonte van de tijd, een pelgrimsinsigne als souvenir².

Het jongste decennium zijn in België, maar vooral in Nederland tientallen Adrianus-insignes

van verschillende types opgegraven die toegeschreven worden aan de abdij van Geraardsbergen. In Geraardsbergen zelf waren tot nu geen sporen van lokale bedevaartdevotionalia gevonden. Met deze jongste vondst trachten we enerzijds deze leemte wat aan te vullen en anderzijds willen we de Geraardsbergse oorsprong bevestigen van de frequente Adrianus-insignes uit Belgische en Nederlandse opgravingen.

2 De vindplaats

In het kader van de stadskernvernieuwing besloot het stadsbestuur in 1994 om de bouwvallige Sint-Adriaanschouwburg aan de Steenstraat³ te saneren en op de vrijgekomen ruimte sociale woningen op te trekken (fig. 1). Tijdens de maand augustus van hetzelfde jaar kregen we van de bouwmaatschappij Veilig Wonen c.v. de toelating om een beperkt noodonderzoek uit te voeren in de achtertuin van dit complex⁴.

In de westelijke sector sneden we onder een reeks cultuurlaagjes van recentere datum een nivelleringspakket aan met een dikte van 12 cm. Deze laag, zichtbaar vanaf -120 cm, bestond hoofdzakelijk uit fijn baksteengruis. Hieronder zat een gemengde laag met wat houtskoolresten, bouwpuin en 16de-17de eeuws schervenmateriaal. Vanaf -170 tot -205 cm troffen we een restpakketje aan uit de 15de eeuw met een breedte van 70 cm, dat over een lengte van 3 m kon worden waargenomen. Dit pakket bevatte goed gedocumenteerde archaeologica die in verband kunnen worden gebracht met een gietatelier. Deze laag rustte op haar beurt op een dun zandig niveau met wat houtskoolresten en wat reducerend gebakken aardewerk. Hieronder sneden we ten slotte het tertiaire paniseliaan aan.

¹ Met medewerking van Werner Borremans, Eddy De Leeuw, Luk De Vos, Mark Van den Berge en Geert Welleman.

² Van Bockstaele 1997, ter perse. We danken de auteur voor de toelating tot gebruik van zijn ongepubliceerd werk.

³ Kadastraal bekend onder Sectie B, 471 d.

⁴ Met dank aan de heer L. Quintelier, bestuurder-zaakvoerder van de bouwmaatschappij Veilig Wonen c.v., voor de toelating tot het noodonderzoek.

3 Het archeologisch materiaal

Het archeologisch materiaal beslaat verschillende vondstencategorieën. In een eerste deel behandelen we een reeks archaeologica die in verband kunnen worden gebracht met de metaalgietrij: een drietal fragmenten van gietvormen, een pelgrimsampul, een aantal gietkroezen, basismateriaal voor het gietproces en restproducten. Daarnaast worden tevens enkele metalen voorwerpen, munten en aardewerk besproken, die uit dezelfde context afkomstig zijn,

3.1 De gietmallen

Een eerste fragment van een gietvorm diende voor de vervaardiging van Adrianus-insignes (bewaarde lengte: 44 mm; breedte: 58 mm, en dikte: 19 mm). De rechthoekige mal uit leisteen is zorgvuldig uitgezaagd en gepolijst; de hoeken zijn schuin afgevlakt (fig. 2).

De gravure van deze mal getuigt van een ervaren vakmanschap, waarbij het subtiel detail, de perfecte verhouding en de nauwkeurige afwerking de hand van een kunstenaar verraden.

Het hoofd van Adrianus is bedekt met een onversierde ronde baret. Het haar is lang en golft tot over de oren. De heilige draagt een snor en een ringbaard met lang krullend kinhaar. De neus is scherp afgebeeld; de ogen zijn breed en ovaal. Het hoofd is omkransd door een dubbele aureool, die versierd is met een gekruist lijnenspel. Bovenaan is een bevestigingsringetje uitgewerkt.

Het lichaam, slechts tot op borsthoogte bewaard, toont Adrianus als een geharnast militair. De schouderplaten, de armbeschermers en de akkoladevormige borstplaat zijn zo gedetailleerd weergegeven dat zelfs de klinknagels en de verbindingsriemen gegraveerd zijn.

De heilige is afgebeeld met zijn attributen: het zwaard, bewaard tot net boven de pareerstang, is in negatief rechts weergegeven; de hamer en de aanzet van het aambeeld zijn in negatief links afgebeeld.

Aangezien de gravure slechts voor één derde is bewaard, is het voorbarig om de mal zonder meer aan een bekend insigntype toe te schrijven. Toch mogen we stellen dat het bewaarde gedeelte het best aansluit bij het type III van Köster⁵ en bij afbeelding 4:7 van Van Beuningen & Koldewij⁶, waarbij een staande Adrianus boven op een leeuw is afgebeeld met daaronder een tekstband. We willen wel opmerken dat – in tegenstelling tot dit type – op de gietmal noch de hamer, noch het zwaard verbindingsstroken of verstevigingen met het lichaam dragen. Dit detail zou er eventueel kunnen op wijzen dat we hier met een onbekend subtype te maken hebben.

Deze mal verschaft ons tevens bijkomende informatie over het gietproces: opmerkelijk is de techniek die is aangewend om de paspin

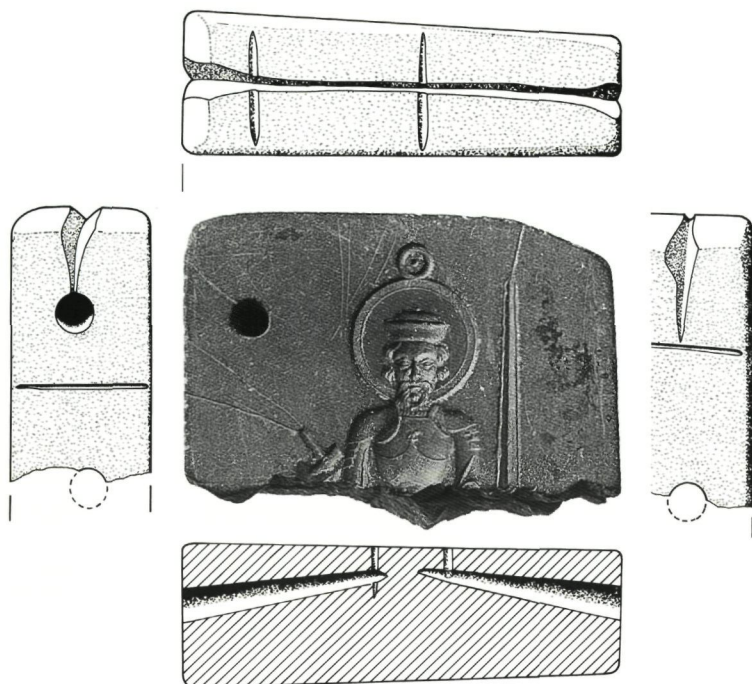
1 Algemeen situatieplan.

aan te brengen en te fixeren. Links bovenaan en zijdelings zijn op gelijke hoogte twee gaten geboord, die elkaar haaks in de gietvorm verbinden. Hierin werd met een lood-tinlegering de paspin gegoten. De metaalresten zijn nog zichtbaar. Deze pin zat hierdoor klemvast en kon niet loskomen als de boven- en ondermal na het gietproces uit elkaar werden genomen.

⁵ Köster 1973.

⁶ Van Beuningen & Koldewij 1993, 119, afbeelding 4-7.

2 De gietmal voor Adrianus-insignes. Schaal 1:1.

Om bij de gieting de boven- en de ondermal stevig bij elkaar te houden werd rond de mallen ook een metaaldraad gewikkeld. Deze draad kon gefixeerd worden in de groeven die langs de zij-kanten van de mal gevijld zijn.

Op de gietvorm zijn tevens ontluuchtingskanalen aangebracht. Deze dienden om bij de gieting de overgebleven lucht uit de mal te laten

ontsnappen. Een ontluuchtingskanaaltje boven het zwaard is heel deskundig ingegroefd. Een paar andere kanaaltjes daarentegen, vertrekkend aan de steel van de hamer, zijn onzorgvuldig, zelfs slordig aangebracht. We vermoeden dat de graveur deze ontluuchtingsgroeven over het hoofd heeft gezien en dat de metaalgietser de kanaaltjes secundair zelf heeft aangebracht.

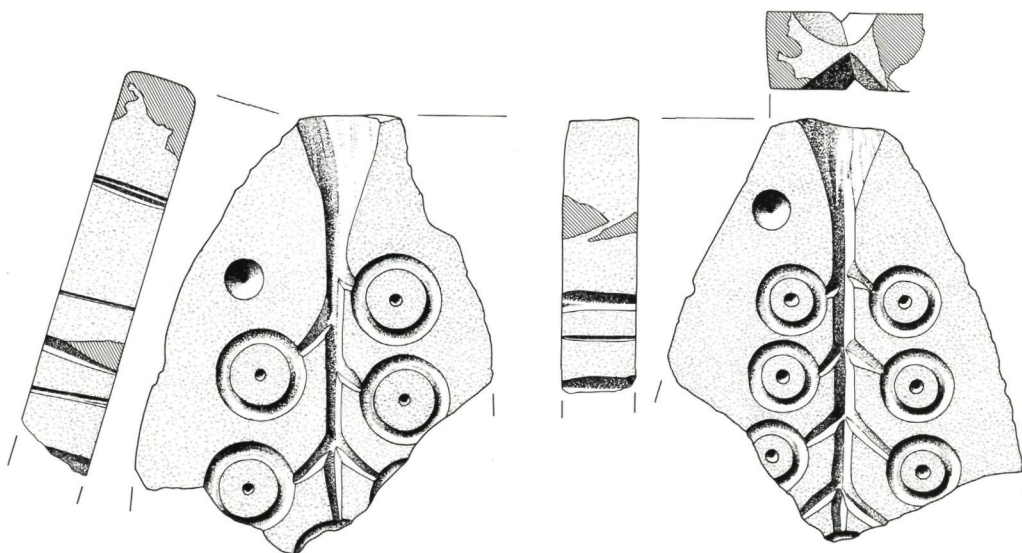
Op de breuklijn zijn twee dwarse, konische boringen van elk 28 mm diepte aangebracht. Deze kunnen we enkel vatten als een herstelling van de gebroken mal. Dan zou ook de groef, die bovenaan overhoeks van links naar rechts loopt, kunnen verklaard worden als een insnijding voor een metaaldraad die de fragmenten aan elkaar hield. Bovenaan in de groef zijn tevens roestsporen aanwezig, waarboven plaatselijk een tinlood-legering is gegoten om deze draad mogelijk te fixeren. In Nederland zijn verschillende Adrianus-insignes teruggevonden die duidelijk gegoten zijn in gerestaureerde mallen. We moeten er enerzijds op wijzen dat het graveren van soortgelijke mallen vermoedelijk het werk is geweest van professionele mallenmakers en dat de hoge kostprijs hiervan een latere restauratie zeker kon verantwoorden. Anderzijds moeten we ook stellen dat de insignes massaproducten waren, die soms ten koste van een bedenkelijke kwaliteit (niet weggevijlde bramen, onvolledige gietingen etc ...) vlot aan de man werden gebracht⁷.

Een tweede teruggevonden fragment van een gietvorm is tweezijdig te gebruiken. Deze vorm (bewaarde lengte: 88 mm; breedte: 65 mm; dikte: 15 mm) diende voor de vervaardiging van ringetjes. De mal uit leisteen is zorgvuldig gepolijst en uitgezaagd (fig. 3).

Aan de ene zijde is een gietboom gegraveerd met oorspronkelijk negen ringetjes. Het onder-

⁷ Idem, 118.

3 De tweezijdige gietmal voor het vervaardigen van ringetjes. Schaal 2:3.

ste deel met zes ringetjes is bewaard; de gietkanaaltjes voor de twee bovenliggende ringen en de aanzet van een centrale bovenste ring zijn tevens zichtbaar. De gietkelk, relatief breed uitgesneden, loopt uit in een centrale stam waaruit symmetrisch schuinopstaande gietkanaaltjes vertrekken naar de ringvormen. Centraal is in elke vorm een gaatje geboord waarin de passerpunt werd geplaatst voor het uitschrapen van de ringvorm. De ringen hebben een uiterste diameter van 13 mm. Onderaan rechts is een konisch pasgat 4 mm uitgetheerd.

De andere zijde is voorzien van een soortgelijke gietboom met oorspronkelijk zes ringetjes. Hiervan zijn de basis met vier volledige ringen en de aanzet voor de twee andere bewaard. De schuinoplopende gietkanalen zijn hier asymmetrisch aangebracht. De ringen aan deze zijde hebben een uiterste diameter van 16 mm. Onderaan rechts is eveneens een pasgat geboord.

Bij het gieten werd aan beide zijden van deze mal een sluitplaat met centreerpennen bevestigd. Deze pennen werden in de pasgaten van de centrale mal geklikt en moesten tijdens het gietproces de onderdelen van de gietvorm precies bijeen houden. Vervolgens werd rond het geheel metaal draad gewikkeld en vastgewrongen. Om deze draad beter te kunnen fixeren waren, precies zoals bij de vorige mal, in de zijkanten groeven gevijld.

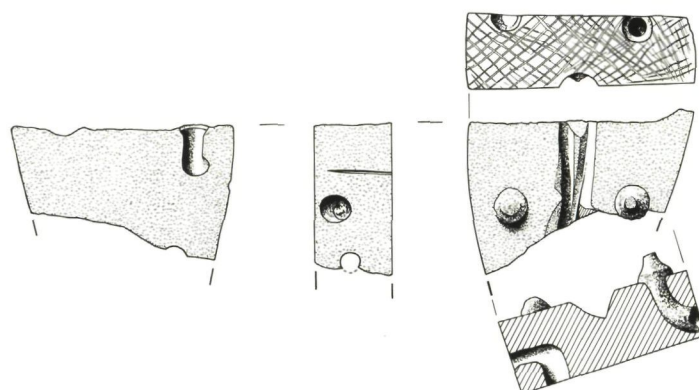
De gietkelken van belde vormen raken elkaar bijna aan de basis, zodat bij één gieting de twee mallen konden worden bediend.

Uit Nieuwlande (Nederland) is een gietprop met ringetjes uit de 15de eeuw bekend die volgens een identieke techniek is vervaardigd⁸.

Een derde fragment is verzorgd uitgezaagd en gepolijst; de zijkanten zijn ovaal afgewerkt (uiterste breedte: 47 mm; lengte: 31 mm; dikte: 16 mm). Het stuk is echter te onvolledig om er een bepaald eindproduct te kunnen aan toeschrijven (fig. 4).

Op de voorzijde is centraal een groeve met opwellende middenstrook uitgewerkt. Aan beide zijden bevinden zich konische fixeerpennen uit een tin-loodlegering, die haaks in de mal bevestigd zijn. Op de bovenrand is een breuklijn met herstellingssporen zichtbaar. Enerzijds heeft men getracht om het oneffen breukvlak te egaliseren en anderzijds heeft men gepoogd om de gebroken delen van de mal aan elkaar te brengen met centreerpennen. Op de onderzijde merken we een ruw breukvlak waarop de techniek voor de bevestiging van fixeerpennen duidelijk is geïllustreerd. Aan deze zijde zijn geen restauratiesporen aanwezig.

Op de gietmal merken we tevens verschillende barsten. Deze kunnen ontstaan zijn door thermische schokken of door de oxydatie van de fixeerpennen.

4 Fragment van de derde gietmal. Schaal 2:3.

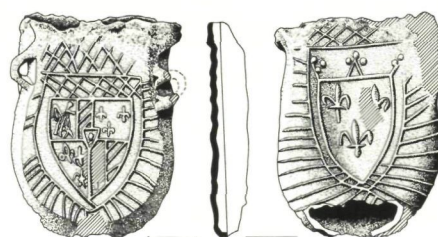
3.2 Een pelgrimsampul

De ampul uit een lood-tinlegering is beursvormig en heeft een licht ingesnoerde hals. De schouders dragen zijdelings ovale oogjes, het ene is afgebroken. Zowel de voor- als de keerzijde zijn versierd met een centraal wapenschild dat bovenaan met een geruit en lateraal met een gestreept patroon is versierd. Het voorwerp is door de druk van de bodem wat vervormd en op de keerzijde is distaal een fragmentje uitgebroken (fig. 5).

Het ene schild is geïdentificeerd⁹ als het spiegelbeeld van het wapen van Philips de Goede, hertog van Bourgondië¹⁰. Het andere draagt het wapen van de Franse koning¹¹.

Dat deze pelgrimsampul zowel de wapens van Philips de Goede als die van de Franse koning draagt, is op zijn minst verrassend te noemen. Het is immers bekend dat Philips de Goede een paar maal "Sente Adrianswaert trac te Gheertsberghe". Lodewijk XI, dauphin van Frankrijk, bezocht de bedevaartsplaats in 1457, 1458 en 1459. Hij onderhield regelmatige contacten met de abdij en benoemde abt Nicasius de Frasnè zelfs tot lid van zijn raad¹².

Hebben de bezoeken van beide hoogwaardigheidsbekleders en hun goede relatie met de abdij zo een diepe indruk nagelaten op de lokale

5 De pelgrimsampul. Schaal 2:3.

⁸ *Idem*, 314.

⁹ Met dank aan de heer Michel Bourgois, Hoger Architectuurinstituut Sint-Lukas Gent, voor de identificatie van de wapenschilden.

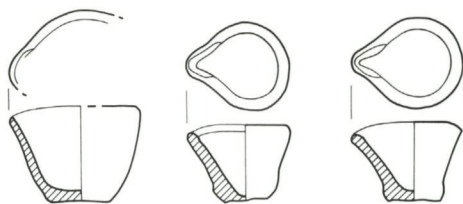
¹⁰ De Boo 1967, 9, afbeelding 2.

¹¹ Rietstap 1943, 36, afbeelding 10.

¹² Van Beuningen & Koldeveij 1993, 117; Fris 1911, 138.

6 Een drietal kroesjes uit de 15de-eeuwse afvallaag. Schaal 1:3.

bevolking en op de abdijgemeenschap dat ter herinnering aan deze feiten een ampul werd gegoten, versierd met hun wapen? Of werd de aanwezigheid van belde vorsten "publicitair" uitgebuit, waardoor het belang van de abdij als bedevaartscentrum werd onderstreept?

Het aantreffen van een ampul met deze iconografie in een afvallaag van een Geraardsbergs metaalgietter geeft inderdaad voeding aan deze hypothesen en laat toe om dit voorwerp met grote graad van zekerheid als een lokaal product te beschouwen.

3.3 Gietkroezen

Uit de afvallaag kwamen tevens twee puntgave, vermoedelijk niet gebruikte gietkroesjes en één in tekening te herstellen exemplaar aan het licht. Daarnaast tellen we nog 38 scherven die toebehoren aan een dertigtal analoge recipiënten.

De kroesjes zijn vervaardigd uit een fijne gelige klei met kwartsconcreties en gemagerd met wat fijn schervengruis. Twee gave kroesjes (fig. 6: 1 - 2) en een 18-tal scherven zijn heel hard gebakken, ze dragen een bruine kern en een grijsbruin oppervlak. Een ander, in tekening her-

stelbaar kroesje (fig. 6: 3) en een 20-tal scherven zijn merklijk minder hard gebakken, ze vertonen een geelbruine kern en een geel-oranje oppervlak.

Onder deze kroesjes kunnen we een drietal maatvormen onderscheiden. Een eerste model heeft een basisdiameter van 16 tot 21 mm en een hoogte van 32 tot 33 mm; een tweede reeks heeft een basisdiameter van 21 tot 24 mm en een hoogte van 40 tot 42 mm; van een derde soort gietkroesjes is alleen de basisdiameter van 42 mm bekend.

De kleinste exemplaren zijn gemodelleerd en hebben een weinig geprononceerd standvlakje. Het konisch lichaam draagt een afgevlakte rand met een langwerpige uitgenepen snaveltje; de grotere exemplaren dragen een meer buigzaam lichaam. Het grootste exemplaar, waarvan alleen de voet is bewaard, vertoont duidelijke draairingen.

Blijkbaar bestaat er geen onderlinge relatie tussen baktechniek en de vormtypologie zodat we mogen stellen dat alle gietkroesjes vermoedelijk uit eenzelfde atelier afkomstig zijn. Wegens de hoge baktingsgraad mogen we dit materiaal zeker als (Rijnlandse?) import beschouwen.

We vermelden tevens dat op één enkel snavelfragment een koperconcretie aanwezig is, hetgeen duidelijk verwijst naar de functie van het recipiënt als gietkroes.

4 Secundaire basisgrondstoffen en rest-producten

In de laag werd een pakket houtskool aangetroffen. Een bulkmonster, dat na telling 166 houtskoolfragmenten bevatte, zorgde na reiniging voor een opmerkelijk resultaat: als grondstof voor de houtskool werd grotendeels snoeihout gebruikt. Takjes van verschillende diameter werden zorgvuldig in korte stukjes gekapt en dan tot houtskool verwerkt (fig. 7).

7 Houtskool uit kort gekapt snoeihout.

Hout	Lengte	Diameter	Aantal	%
dun snoeihout	19-36 mm	18-24 mm	68	47
dikker snoeihout	33-72 mm	34-43 mm	45	31
grove blokken	80-90 mm	-	15	10
kleine fracties	-	-	18	12
Totaal			146	

Het gebruik van houtskool, gebrand uit kort gekapt snoeihout, houdt zonder twijfel verband met de kleine gietkroezen, zoals mooi geïllustreerd wordt door de voorstelling van een alchemist door P. Breugel de Oude (fig. 8). Deze recipiënten werden immers samen met hun inhoud rechtstreeks in het vuur geplaatst. De kleine staafjes houtskool konden, in tegenstelling tot grovere blokken, dichter rond de kroeszen worden geplaatst, zodat de smelttempe-

8 *De Alchemist*, P. Breugel de Oude. Gravure van T. Galle, Prentenkabinet, Brussel.

ratuur sneller werd bereikt. De kleine staafjes ontwikkelen bij het aanblazen op korte tijd tevens een grotere calorie-volume. Vermoedelijk kregen de kolenbranders een specifieke opdracht vanuit het gietambacht om de houtskool doelgericht te produceren.

In de laag werd verder nog, een gietprop in een tin-loodlegering gevonden, die na het gieten van het eindproduct is weggeknipt. Dit is een typisch restproduct dat meestal wordt gerecupereerd voor een volgende gieting.

5 Overige vondsten

Dit pakket omvat verder een aantal archaeologica waarvan niet uit te maken valt of ze rechtstreeks in verband staan met de plaatselijke metaalgieterij. Gedeeltelijk behoort dit materiaal zonder twijfel ook tot het huishoudelijk afval dat met dit ambacht in verband kan worden gebracht.

Deze insignes hadden blijkbaar een onheil-afwerende en gelukbrengende functie. Erotische insignes en pegrimestekens blijken een dicht benaderende amuletfunctie te hebben gehad¹³.

- Schaalte uit koper of een koperlegering. Een gedeelte van de opstaande rand is weggesneden (fig. 9: 2).
- Fragmenten van een riem met gesp uit een enkelvoudige beugel. In het riembeslag is met gothische letters het woord “DIEU” gegoten, gevolgd door een cluster van zes bolletjes. Tussen het beslag zit een fragment van de eigenlijke riem vastgeniet. Deze riem is vervaardigd uit een kunstig gevlochten metaaldraad waarvan vijf fragmenten zijn teruggevonden met een totale lengte van 56 cm (fig. 9: 3).
- Sluitingshaak met gegraveerde versiering uit koper of koperlegering (fig. 9: 4).
- Gladde, onversierde knoop of siernagel uit een koperlegering, met afgebroken oog of angel (fig. 9: 5).

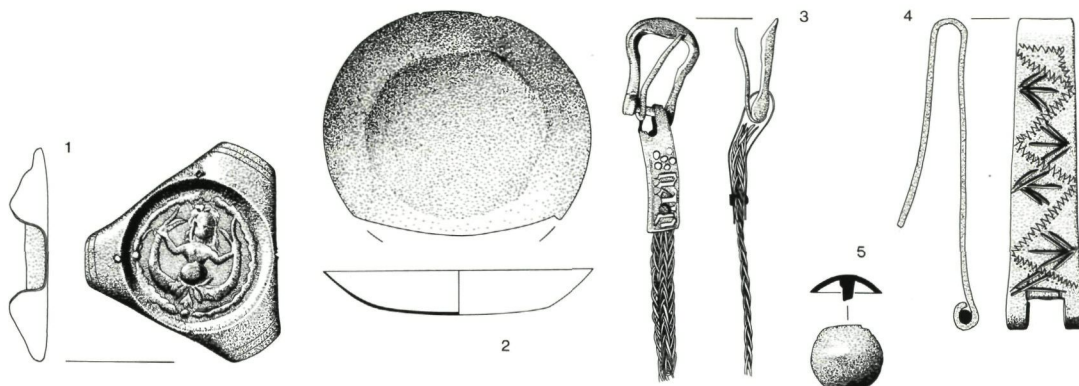
5.2 Munten

Het viertal mijtjes en dubbele mijtjes die in deze context zijn teruggevonden, zijn alle geslagen in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode. Deze reeks is samengesteld uit de kleinste muntwaarden en kan geïnterpreteerd worden als een toevallig verlies.

¹³ Van Beuningen & Koldeweij, 1993, 254.

9 Metalen voorwerpen uit de 15de-eeuwse context. Schaal 2:3.

Philips de Stoute (1384-1404)
Mijt, biljoen, Vlaanderen, z.d. (1386), 17 mm, 6 uur, 0,73 g, groene patina, gekuist.
Vz. Letters F . L
legende: + PHILIP[P]°DV[
Kz. Gevoet kruis door de legende.
legende : + MO-NET-A.FL-AND
Ref.: Van Houdt 1996, G2626.

Philips de Goede (1419-1467)
Dubbele mijt, biljoen, Vlaanderen, z.d. (1434-47; 1454-58; 1466-67), 19 mm, 12 uur, 1,16 g, erg afgesleten, gekuist.
Vz. Wapen van Bourgondië.
legende : + PH[ ]COM.FL[
Kz. Gevoet kruis met centraal een lelie.
legende : + MONETA.NA[ ]FLA
Ref.: Van Gelder & Hoc 1960, 15-2; Van Houdt 1996, H7.

Philips de Goede (1419-1467)
Mijt, biljoen, Vlaanderen, z.d. (1436-39 en 1457-58), -, -, 1/3 bewaard, de rest verpulverd.
Vz. Wapen van Bourgondië.
legende :]GRA:DV[
Kz. Kruis door de legende met centraal een lelie.
legende : IN[
Ref.: Van Gelder & Hoc 1960, 17-2; Van Houdt 1996, H8.

Karel de Stoute (1467-1477)
Dubbele mijt, biljoen, Vlaanderen, z.d. (1467-74), 19 mm, 9 uur, 1,12 g, zeer goed bewaard, gekuist.
Vz. Wapen van Bourgondië.
legende : + KAROL°D°G[ ]CO°F
Kz. Gevoet kruis met centraal een- lelie.
legende : + MONETA°N[
Ref.: Van Gelder & Hoc 1960, 28-3; Van Houdt 1996, H38.

5.3 Het aardewerk

Het begeleidend aardewerk is momenteel slechts oppervlakkig onderzocht. Bij het lokale aardewerk domineert de rode ceramiek met 53,5% lichtjes; de grijze ceramiek neemt 42,3% voor zijn rekening. Het steengoed is slechts met 4,5% vertegenwoordigd.

6 Algemene chronologie

Het lokaal middeleeuws aardewerk van Geraardsbergen is momenteel te weinig gekend om op basis van deze context een scherpe datering toe te laten. Typische en goed dateerbare elementen ontbreken immers zodat een algemene datering vanaf de late 14de eeuw tot het derde kwart van de 15de eeuw de enige betrouwbare marge lijkt.

Het fragment van de gietmal voor Adrianus-insignes is, tenminste wat het teruggevonden deel betreft, iconografisch vergelijkbaar met een type dat door Van Beuningen & Koldeweij gedateerd wordt in de periode 1425-1475.

Het erotisch draagteken met de tweestaartige zeemeermin is een element uit een brede scala van sexueel geladen insignes die vooral in de late 14de eeuw en de eerste helft van de 15de eeuw worden gedateerd. Nadien lijken ze snel aan belangstelling te hebben ingeboet.

In een poging om de bedevaartsampul met de wapens van Philips de Goede en van Lodewijk XI chronologisch te situeren kunnen we – met de nodige reserve – een associatie maken met hun respectieve bezoeken aan de abdij en met de goede relaties die ze met deze bedevaartsplaats onderhielden. Philips de Goede kwam op bedevaart in 1438 en verbleef er in 1453 opnieuw; Lodewijk XI kwam op pelgrimage in 1457, 1458 en 1459. Indien het gieten van deze ampul inderdaad in verband staat met deze feiten, kunnen we het stuk dateren vanaf 1457.

Bij het kwartet munten ten slotte biedt de zeer goed bewaarde en weinig gecirculeerde dubbele milt (1467-1474) van Karel de Stoute een goed aanknopingspunt.

Wanneer we deze gegevens samenbrengen, lijken de teruggevonden sporen van het gietatelier te kaderen in het tweede en derde kwart van de 15de eeuw.

7 Enkele slotbeschouwingen

Aangezien deze laag zowel een gietmal voor bedevaartsdevotionalia als een gietvorm voor profane voorwerpen bevat, mogen we besluiten dat de ambachtsman in kwestie vermoedelijk behoorde tot de lokale nering van de metaalbewerkers¹⁴. Het is een open vraag of deze metaalgiet de bedevaartsinsignes vervaardigde in eigen naam of in opdracht van de abdij of van de gilde van Sint-Adriaan. Verder historisch onderzoek van de abdijsrekeningen zou hierover eventueel uitsluitsel kunnen geven. Het aantreffen van zowel huishoudelijk als ambachtelijk afval in deze laag laat tevens toe om deze gietrij als een lokale huisnijverheid te bestempelen.

De grote verspreiding in ruimte en tijd van pelgrimsinsignes uit Geraardsbergen onderstreept een belangrijke productie, die ongetwijfeld op verschillende locaties in de stad (en misschien ook buiten de stad) heeft plaatsgevonden. Het hoeft ons dus niet te verwonderen dat in de toekomst nieuwe sporen van ateliers aan het licht zullen komen.¹⁵

BIBLIOGRAFIE

DE BOO J.A. 1967: *Heraldiek*, Bussum.

FRIS V. 1911: *Geschiedenis van Geraardsbergen*, anastatische druk uit 1976, Gent.

KÖSTER K. 1973: Pilgerzeichen und Wallfahrtsplaketten von St. Adrian in Geraardsbergen, *Städte-Jahrbuch* 4, 103-120.

RIETSTAP J.B. 1943: *Handboek der Wapenkunde*, Leiden.

VAN BEUNINGEN H.J.E. & KOLDEWEIJ A.M. 1993: Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie HJE Van Beuningen, Rotterdam Papers VIII, Cothen.

VAN BOCKSTAELE G. 1997: De pelgrimstekens van de H. Adriaan te Geraardsbergen (15e-16e eeuw), *Het Land van Aalst* 49, ter perse.

VAN GELDER H.E. & HOC M. 1960: *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols*, Amsterdam.

VAN HEERINGEN R.M. & KOLDEWEIJ A.M. & GAALMAN A.A.G. 1997: *Heiligen uit de modder, in Zeeland gevonden pelgrimstekens*, Clavis kunsthistorische monografieën 4, Utrecht.

VAN HOUDT H. 1996, *Atlas der munten van België, van de Kelten tot heden*, Herent.

¹⁴ De nering van de metaalbewerkers is in Geraardsbergen archivalisch bekend sedert 1435 (cf. Fris 1911, 381-384).

¹⁵ Met dank aan de Prof. Dr. G. De Boe, directeur van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en aan het personeel van het I.A.P., in het bijzonder aan M. Van Meenen voor het tekenwerk, H. Denis voor de fotografie en F. De Buyser voor de behandeling van de metalen voorwerpen.